

др Марија Исаиловић

ВАЉЕВО У XIX ВЕКУ

Међу истраживачима прошлости Ваљева, као и међу Ваљевцима, увек посебно заинтересованим када је у питању историја њиховог града, веома је изражена тежња да се истражи и напише историја Ваљева. Та тежња је постајала јача и све више долазила до изражаја последњих неколико година, од 1989.¹ године, од наговештаја да се први помен Ваљева у писаним, сачуваним архивским изворима помера пет година уназад – од најстаријег помена у ћириличким документима из 1398. на 1393, годину у латиничким документима. Та тежња ће у 1993. години сигурно прерасти у изричит захтев, пошто је најстарији помен у латиничким изворима потврђен, па ће тако град Ваљево 14. августа 1993. године доживети шест векова свога постојања.

Иако откриће 14. августа 1393. године, у овом тренутку најстаријег познатог помена Ваљева у средњем веку може у даљим истраживањима, можда, бити померен у дубљу прошлост, и овај најновији податак и чињеница да град доживљава шестогодишњицу и успон интересовања и очекивања да се напише историја Ваљева, прави су моменат да се искаже неколико идеја и запажања у вези са истраживањем и писањем те толико жељене и очекиване историје града. Као истраживач најстарије прошлости Ваљева и ваљевског краја, првенствено засноване на најверодостојнијим, писаним историјским изворима, сматрам да размишљања о истраживањима изради и писању историје града, треба усмерити у два правца: научно-методолошком и формално-садржајном.

Историја града, истргнута из средине у којој је настао научно је неприхватљива, а баш историја Ваљева то потврђује. Она може да се пише једино као историја града који је био део области у којој је настао и за коју је постепено постао центар у који су се сливали сви животни садржаји те области, а сам град постао привредни, административни, политички, културни и уопште центар збивања која су се око њега и у њему дешавала. Уско повезан са овим методолошким принципом је и садржај те будуће

---

1 М. Исаиловић, Ваљево и околне области у средњем веку, Ваљево 1989.

историје у којој град треба да буде језгро, а сва остала збивања излагана око њега у концентричним круговима.

Други правац о коме треба размишљати је композиционо-садржајни. Две су основне могућности: хронолошка или тематска уз које постоје разноврсне међусобне комбинације, или нека трећа. Свако решење има својих позитивних и својих негативних страна. Мада на први поглед изгледа упрошћено, али је баш за историју Ваљева примерено, хронолошко опредељење. Наиме, историју Ваљева треба писати хронолошки и то не по класичној подели на стари, средњи, нови век, већ на праисторију, а затим по вековима, шест векова, шест књига, дакле у осам књига, од којих би осма била синтетичког карактера, али посебно опредељена на културна збивања, везана за личности овог вида друштвеног живота и деловања.

Прва књига, посвећена праисторији, иако је о овом времену познато мало и најмање рађено, захтева посебно ангажовање и хитна и свестрана истраживања. Први најстарији век историјских збивања, рани средњи век насељавања Словена и византијски период, до првог помена Ваљева, такође захтева широка истраживања налазио би се у другој књизи која би обухватала цео XIV век. Овај век је делимично истраживан, нарочито његова последња деценија, а исто тако и прва половина XV века. Идући векови ваљевске прошлости XVI, XVII и XVIII су најнеиспитанији, мада се о њима доста зна из традиције, материјалних преостатака, а о њима постоје и писани извори. Најистраженији је XIX век: библиографија од преко стотину наслова дела различитог карактера, од објављивања историјске грађе, до појединости о личностима, збивањима, објектима и споменицима то најбоље потврђује.

Познавање литературе о појединим догађајима и личностима широко проучаване и у југословенским оквирима значајне прошлости Ваљева у XIX веку, са једне, а богатих архивских извора, иако делимично објављених, али још увек недовољно истражених, са друге стране, условили су следећу скицу историје града у XIX веку која, истовремено, илуструје претходно споменуто схватање о концепцији будуће историје Ваљева.

Ваљевски крај, широко пространство које плаве Колубара, Тамнава и Љиг са својим притокама, постепено се на северу утапа у Посавину, на западу у Подриње, да на југу пређе у планинске венце Повлена, Маљена, Медведника и Суворора. Са средиштем у Ваљеву, био је у прошлости поприште многих војних, политичких и културних збивања. У ослободилачким стремљењима XVIII и XIX века народ овога дела западне Србије испољавао је изузетну прожетост историјском традицијом, приврженост идеји народног ослобођења и несебично се придруживао свим покушајима да се те идеје остваре. Ова историјска истина посебно је дошла до изражаја у годинама које су претходиле ослобођењу Србије од турске власти и у столећу у коме се изграђивала слободна држава. Од Свиштовског мира 1794. године, када по Вуку почиње први устанак, па кроз цео слободарски XIX век, у историји српског народа дешавају се промене које

у потпуности мењају садржину његовог друштвено-економског живота. Ваљевски крај је одсликавао све те промене и тековине које су се остваривале у Србији, а Ваљево је израсло у један од најразвијенијих градова тога времена.

Природни положај ваљевског краја омогућио је континуитет насеља и обележио њихов основни карактер. Земља, погодна за сејање жита, гајење стоке и подизање воћњака и винограда, у близини подрињског рударског базена, пространство повезано, захваљујући бројним речним токовима, са свим крајевима Балкана, омогућивало је опстанак становништву, али и остваривање вишка производа. Град Ваљево постаје, још у време караванске трговине, последње деценије XIV века, раскрсница путева и трговачки центар и задржаће то обележје кроз цео XIX век. Кад почне изградња железница коју ће Ваљево добити 1908. године, многи путеви ће изгубити значај, али Ваљево, као и сви градови поред река, задржаће свој привредни положај све до данас.

Основни извор економске моћи града у XIX веку лежи у земљишном поседу. Ваљевско насеље развијало се на подручју хаса, или асовине како су говорили стари Ваљевци, царског добра, које је обухватало неколико приградских насеља, Градац, Бело Поље, Раћево Село, Дрочине, Кличевец, и Врана, касније названо Попаре. Власници тих имања биле су турске аге и бегови. После 1815. године ови поседи прилазе у својину најзнаменитијих људи ваљевског краја, у Грацу Ненадовића, у Кличевцу Дабића, у Попарама и Белом Пољу Бобоваца, а у граду Грбовића, и других. Неке од ових породица су се за стално преселиле у Ваљево (Ненадовићи, Дабићи, Бобовци), а неке остале у вези са својим селима. Ово пресељавање извршено је између 1815. и 1825.² Непосредно пред доношење хатишерифа, 1832. године, асовина је насељена српским становништвом. То се види из пописа мушких чланова породица који су платили харач за ту годину.³ Све пописане породице, њих 176 у вароши, у Грацу 15, Врани 11, Белом Пољу 17, Раћевом селу 20, Дрочицима 16 и Кличевцу 17 сматрају се најстаријим у граду и најближој околини која ће постепено постати градска територија. После 1833, када су укинута спахилуци и спахијска давања, њима ће та земља остати. Исељавањем Турака, које је почело и пре одређеног рока, пре 1838. године, сељаци из ближе и даље околине града преузимају преостале турске поседе или их откупљују. У њихово власништво прелазе њиве, ливаде, забрани, пашњаци, воћњаци, виногради, баште, чак и у градском подручју како се Ваљевци жале 1834. године и тврде да су им заузели "и до наших кућа заградили".⁴ Тај процес ће трајати скоро до половине века. У најближој околини града, у Брђанима, Видраку, Љубостињи, Ситарима, Боричевцу, још 1841. године Ваљевци обрађују земљу

2 Павловић Љубомир, Колубара и Подгорина, САН, Београд 1907, 405.

3 Перунички др Бранко, Град Ваљево и његово управно подручје 1815 – 1915, Историјски архив Ваљево, Ваљево 1973, докуменат бр. 94. – У даљем тексту Перунички.

4 Архив Србије, Београд, Кнежева канцеларија IX, 426.

коју нису откупили од Турака.⁵ Међутим, ту се није могло више ништа учинити: на питање Начелства ваљевског шта да се ради у тој ситуацији, кнез и Совјет су одговорили да ”Ваљевци остану, као што су се нашли са оним неодкупљеним турским земљама, по томе нека на њима по дојакошњему уживају и плоде њиног труда, којим иј обделавају”.⁶ Постепено сва територија асовине постаје градска: 1862. Градац и Кличевац,⁷ 1870. Попаре и Бело Поље, док су Дрочине и Рађево село у саставу Ваљевског среза.⁸

Ваљевски крај је био због свог географског положаја и природних богатстава погодан и за насељавање из удаљенијих страна. После одласка Турака долазе насељеници из разних крајева, као на пример из Босне 1832, из Херцеговине 1857/8, из Црне Горе 1875.⁹ Они су заузимали просторе у широј околини града и брзо се уклапали у средину. Крајем века старог ваљевског становништва било је само 20% у односу на досељено.¹⁰

На поседима у граду и околини становништво се бавило пољопривредом, највише сточарством, које ће, као и у целој Србији, бити извор богатства појединаца и економске моћи земље током целог столећа. Дубоко у XIX веку знатан број становника градске територије Ваљева биће пола сељак, пола грађанин. Из пописа становника у 1862. години види се да најбогатији грађани, трговци, занатлије, виши чиновници, још увек имају земљишне поседе, баште у граду, ливаде, њиве, шуме, винограде, воденице у ближој и даљој околини града.¹¹ У даљим деценијама века чланови ових породица користе стечене капитале у другим уносним пословима, првенствено у трговини.

Осим земљишног поседа, економску моћ града стварала је и занатлијска делатност. У турско време малобројни Срби у граду били су или занатлије или ситни трговци. Стварни напредак занатства почиње тек са одласком Турака. Најпре сеоске занатлије силазе у град, купују плацеве, ту се насељавају, али у прво време, као и остали, и даље обрађују земљу. Досељеници се такође у великом броју баве занатством. Најстарији еснаф у граду био је грнчарски, формиран 1841. године по угледу на крагујевачки.¹² Када је 1847. године донета одлука о обавезном формирању еснафа, у Ваљеву нису биле још бројне занатлије разних струка, па је организовано седам мешовитих еснафа и два трговачка.¹³ У попису градског становништва из 1862. године од 951 члана који привређују (1385 мушких и 972 женска житеља), било је 183 занатлија разних заната са 110 калфа. Највише је било терзија, њих 48, нешто мање абација – 31, дунђера је било 21, а

5 Перуничкић, док. бр. 207.

6 Исто

7 Исто, док. бр. 326.

8 Милићевић, М. Ђ., Кнежевина Србија, I, Београд 1876, 407.

9 Павловић Љ., наведено дело, 421.

10 Ваљево град устаника, Култура, Београд 1967, 57.

11 Перуничкић, док. бр. 326.

12 Исто, док. бр. 203.

13 Ваљево град устаника, 59.

чаракција, који су израђивали рукавице, чак 20. Број осталих креће се између 8 и по једног од ређих заната.¹⁴ Један од тих занатлија, терзија, стар 52 године, има у граду кућу са дућаном, једну ливаду и башту у Ваљеву и један виноград, а други, млађи, има 32 године, абација, кућу у Ваљеву са дућаном и њиву у Пакљама, док један калфа од 18 година нема имања, а вредност његовог становања, хране и рада износи 3 1/2 талира месечно, те спада у најсиромашнију, I класу.¹⁵ Неколико година раније, 1857, забележено је да у граду постоје 53 мајсторска дућана. Средином осамдесетих година било је у граду чак 36 врста разних заната, па је град имао 1876. и сликара.¹⁶ Еснафи се специјализују, на пример сарачко-ћурђијско-опанчарско-шустерско-чизмарски еснаф 1879. се дели, јер се одвајају шустери, чизмари и папуције¹⁷, а 1901. сарачи оснивају посебан еснаф.¹⁸ У граду има 1895. године 6 кројачица, а једна од њих има 6 радница.¹⁹ Разноврсност заната јасно показује ширину потреба градског становништва, а бројност занатлија, пак, потражњу за њиховим услугама и производима. Развој занатства посебно условљава и развој тржишта занатских производа који су, одмах иза пољопривредних, роба којом се тргује.

У првој половини XIX века Ваљево постаје и центар прерађивачке делатности, па се постепено почиње развијати и мануфактурна производња. Кланице, на рекама Грацу и Јабланици, солане или козаре, како су их називали, продавале су месо, свеже или печено, млеко и сир, а тим послом су се највише бавиле механције. Биле су најпре привременог карактера, јер су се налазиле у близини града, а затим су подизане на удаљеним местима, на Пећини, Ђеновцу, на Крушицима.²⁰ Воденице поточаре биле су бројне око Ваљева, у власништву виђенијих људи из града. Оне су претече првих млинова који су такође подигнути најпре у граду: Петковића млин, чије се име и до данас одржало, почео је да ради, према једном документу из 1904. године, чак 1839. године са четири камена, а други се у истом извору спомиње 1895. као млин са турбинским погоном.²¹ Ваљевска пивара почела је са радом 1860. године. За потребе војске у Ваљеву је основана барутана 1837. године, а 1862. још једна. Сушаре за шљиве најпре се оснивају у приградским насељима током осамдесетих година XIX века.²² Већ 1891. године Ваљево има Ваљевско удружење за индустријска предузећа.²³

Трговина, може се рећи најстарије занимање Ваљеваца, добија широке могућности за развој после ослобођења од Турака. Одмах, септембра

---

14 Перуничкић, док. бр. 326.

15 Исто

16 Милићевић М. Ђ., наведено дело, 405.

17 Перуничкић, док. бр. 353

18 Исто, док. бр. 393.

19 Исто, док. бр. 376.

20 Ваљево град устаника, 60.

21 Перуничкић, док. бр. 402.

22 Ваљево град устаника, 61.

23 Перуничкић, стр. 78.

1815. године, ваљевски трговци моле проту Матеју Ненадовића на Врачару да им се дозволи да отворе дућане тамо где су им и пре били.²⁴ Имало се чиме трговати, а слобода кретања, потребе становништва, потражња и изван земље и посебна пажња која се убрзо показала на поправљању старих и изградњи нових путева и мостова, ишли су у прилог овој грани привреде и одржавању града као раскрснице путева и трговачког центра ваљевског краја и Србије.

Неколико акција на старим путевима и за просецање нових широм округа оспособили су саобраћајнице којима се кретало у свим правцима из Ваљева и долазило из бројних насеља у град. Одлучено је 1868. године да се један део пута Ваљево – Ужице ”због узбрдитости и низбрдице остави и новом линијом пут просече”.²⁵ Само у 1887. години урађено је следеће: ”трасират је и од части просечен срески пут од Бабаића уз реку Љиг преко брда Рајца за Пожегу..., а израђено 6 км пута и на њему 2 нова проста моста.” На путу Ваљево Рогачица изграђена су два нова проста моста, на путу Ваљево – Лозница 3 нова пропуста, а на путу Ваљево – Милановац 2 нова пропуста. За све ове радове употребљено је 22.236 пешачких и 19.030 колских надница.²⁶ Један од најважнијих локалних путева за ваљевски крај, одлучено је 1896. године да се трасира на релацији Ваљево – Крушици – Грабовица – Јасеница – Попучке – Лукавац – Дупљај – Бабина Лука – Гвозденовић – Тврдојевац – Звиздар – Гуњевац – Уб.²⁷ Најзначајнији, пак, потез ове врсте учињен је изградњом пута Ваљево – Београд поред Колубаре, пута који је имао важности за целу Србију, а којим се смерови ваљевске трговине окрећу на север.

Из бројних сачуваних докумената о ваљевској трговини види се да су у граду пословали бакали, ситничари и трговци. Неки од њих се називају болтације и шпекуланти или се каже да се баве пољском и дућанском трговином. Половином века у граду су радила 42 трговца и 37 ситничара и бакала. Пословали су у својим дућанима којих је 1857. године било 81.²⁸ Из 1883. године је опис таквих дућана и пословања њихових власника: ”Има још трговаца који у дућанима продају само меки еспап, као: платно, кошуље, поркет, циц, фланел, вунено лице за хаљине, мараме и друге ствари и они се зову болтације, а има их опет који продају само каву, шећер, рум, свеће, маслине, пиринач (ориз), слатко, бонбоне, смокве лимунове и др. и они се зову бакали. Неки опет држе од свега по мало у дућану и они се зову ситничари или ћифте”.²⁹ Ови трговци задовољавали су потребе градског становништва. Трговина на велико одвијала се на панађурима, вашарима. Одмах после ослобођења и добијања хатишерифа припремају се услови за наставак већ познатих традиционалних ваљевских вашара.

24 Архив Србије, Кнежева канцеларија IX, 36.

25 Архив Србије, Министарство унутрашњих дела 1868. XIII 7.

26 Исто, 1888. V, 69.

27 Исто, 1902. XXII, 239.

28 Перуничкић, док. бр. 297.

29 Андрић Љубисав, Ваљево, од постања, Ваљево 1985, 128.

Одређено је 1833. земљиште на коме се простирало вашариште, на десној обали Граца, близу ушћа у Колубару. Прикупљена је грађа и израђен план и марта месеца изграђено је 86 дућана за Цветни вашар у априлу.³⁰ Већ половином века вашариште је имало 35 дућана прве класе, 41 друге и 111 дућана треће класе затим, 14 занатлијских колиба и 203 места у пољу.³¹ Било их је државних и приватних, а од закупа су убиране велике своте новца. Регулисано је 1839. године да су сељаци дужни да помогну трговцима стоком у пролазу, али исто тако да имају право да штету својим усевима наплате.³² Традиционалан вашар на Илин-дан, 2. августа, био је прекинут због болести у Босни, али је 1838. обновљен.³³ Од 1851. године уведен је и Миољ-дански тродневни вашар од 29. септембра, по старом календару.³⁴ Пазарни дан за стоку уведен је 1879. године и то суботом.³⁵ У првој половини XIX века трговци су одржавали везе са западом, извозећи говеда у Дубровник, коње у Травник, а у Сарајево вуну, кожу, сточне производе, пиће. На југ, у Скопље и Солун, извозили су овце. У другој половини века путеви трговине се мењају, па се стока шаље у Беч и Пешту, а потребна роба купује у Београду. Увожени су гас, алати, гвожђе, со, свеће, сапун, чоја, сукно и друге тканине, уље. Каравански путеви замиру, а ваљевски трговци сами путују и набављају потребну робу.

Сачувано је више пописа свега што је произведено у Ваљевском округу који веома лепо илуструју могућности трговине на велико. У тренутку када Министарство народне привреде 1895. године покреће акцију за централизовање извозне трговине, Суд Општине ваљевске подноси извештај о производњи и привреди уопште Ваљевског округа у коме стоји да је у тој години произведено: десет милиона килограма пшенице (из Колубарског срезе само 3,200.000), три милиона килограма кукуруза, два милиона килограма јечма, десет милиона килограма овса, десет хиљада килограма ражи, хиљади и пет стотина комада коња, двадесет хиљада комада говеда, сто хиљада комада свиња, оваца пет стотина хиљада бртва, коза двадесет хиљада комада, сувих шљива сто педесет милиона килограма (из Колубарског срезе чак милион и четири стотине седамдесет пет хиљада килограма), шљива за пекмез четрдесет милиона килограма, кожа сувих две стотине хиљада комада, а на крају се доносе подаци о рудном богатству и шумском богатству.³⁶ Сви ови производи доношени су на вашаре у Ваљево. Најлепшу слику економског успона града и његовог подручја за овакву историјску скицу XIX века даје анализа једног вашара. Из 1895. године сачувани су извештаји комесара ваљевских панађура за Илиндански и Миољдански вашар. Изузетно је добра била продаја

---

30 Перуничкић, док. бр. 109.

31 Ваљево град устаника, 63.

32 Перуничкић, док. бр. 198.

33 Исто, док. бр. 184

34 Исто, док. бр. 275.

35 Исто, док. бр. 354.

36 Исто, док. бр. 378.

и куповина стоке са изузетно високим ценама, каже комесар, на Илинданском вашару. Продато је 1290 волова по цени од 720 до 200 динара, 115 крава по цени од 250 до 60 динара, коња 193 по цени од 700 до 100 динара и тако даље, за телад, кобиле, ждребад и јагањце. За сву стоку дато је на вашару 300.000 динара. Трговаца за рогату стоку било је из Пеште, Дубровника и унутрашњости Србије, а на Миољданском вашару исте године из Пеште, Митровице, Београда, Крагујевца, Јагодине, Пожаревца.³⁷ Илиндански вашар 1891. године окупио је сточарске трговце из Босне, Турске, Аустро-Угарске и Италије.³⁸ Донето је 1895. разних занатлијских производа, затим луча, катрана, вуне и баштенских производа. Од фабричних производа било је разне стакларије из Јагодинске фабрике и потрошња овог еспапа била је врло добра. Заузетих места разном робом било је 130, кола са којих се продавало 55, а заузетих дућана 200.³⁹ Образложење предлога за изградњу железнице из 1895. године, који је свестрано подржао председник ваљевске општине заснивао се баш на могућностима пољопривредне производње у ваљевском крају и развијене трговине тим производи-
ма.⁴⁰

Међутим, није се на вашарима само куповало и продавало. Они су били прилика и за бројне ваљевске механције. На описаном вашару радило је 25 механа прве, 35 друге и 21 треће класе!⁴¹

Земља, занати, прерађивачка делатност и трговина пружали су широке могућности за стицање великих капитала. Слој богатих грађана сачињавало је и бројно више чиновништво. Капиталистички производни односи учвршћују се, међутим, као и у осталој Србији, без кредитног тржишта, па се јавља зеленаштво као један од видова првобитне акумулације капитала. У Ваљевоу је први новчани завод основан 1871. године и то је била Прва ваљевска штедионица. Кроз XIX век град је израстао у веома јак економски центар, што је омогућавало да се стечени капитал улажу у развој града и друге манифестације његовог напретка.

Ваљево је било не само економски, већ и административни, војни, политички, црквени и културни центар Округа. У току ослободилачких устанака ваљевско насеље претрпело је, осим људских жртава и материјална разарања, пожаре и пљачке. Ослобођење земље допринело је да се град поново подигне, изгради и модернизује. Значај окружног места условљавао је отварање бројних установа, административних и културних. А то је, са друге стране, привлачило у град ново становништво које је од самог досељавања било чисто градско. За установе, за становање и друге потребе грађана требало је обезбедити пословни, стамбени друштвено корисни простор. Све то је допринело да град мења свој изглед,

---

37 Исто, док. бр. 377.

38 Исто, док. бр. 369.

39 Исто, док. бр. 377.

40 Исто док. бр. 378.

41 Исто, док. бр. 377.

да се развија и да, крајем века, с правом понесе име једног од најбогатијих и најлепших градова Србије.

Језгро насеља Ваљева налазило се на десној обали Колубаре, мало ниже од места где се састају Обница и Јабланица и "уступајаући своју воду Колубари, утопе у њој и имена твоја", како сликовито каже Мр Ђ. Милићевић, први историчар слободне Србије. Ту га почетком XIX века, 1826. и 1827. године, налазе путописци који запажају само неколико објеката. Двор Јеврема Обреновића, здање модерно опремљено, црква мала, од плетера и зграда суда били су ограђени једном оградом. Нешто подаље, изван ограде, налазила се воденица Јевремова и школа, на другој страни реке једна готово порушена џамија и дом турског муселима. Насеље је имало између 150 и 180 српских и око 30 турских кућа и 50 до 100 дућана. Нешто даље, на истој страни, видела се кула Ненадовића и шанац на Кличевцу.⁴² Даље низ Колубару, на истој страни, простирала се ваљевска чаршија, дуга око 650 метара, и на том простору су се ређале кафане, магазе, занатлијске радње и стамбене зграде. Названа је мала Пешта, што је значило да у чаршији има свега и свачега. После одласка Турака град се почиње ширити и на леву обалу Колубаре. Пресељавање је почело одмах, заузимањем турског земљишта, а најинтензивније је било између 1840. и 1856. године када Попечитељство финансија продаје један државни плац у старом делу града с образложењем да житељи прелазе и нове куће граде, па ће вредност плаца опасти.⁴³ Мост на Колубари обновљен је 1859. године, што је сигурно условљено развојем новог дела града где је међу првим зградама, почела да се гради ваљевска црква (1832. године), која је неколико пута поправљана и почињала да се ради да се, коначно сматра завршеном 1850. године. Када је 1852. године био извршен попис државних добара у Србији и у Ваљеву је записано неколико таквих зграда. Прво, здање Окружног суда, од камена зидано и ћерамидом покривено, са 2 собе у приземљу и 7 на спрату, са подрумом и собама за апсану, а у дворишту једна мала кућа са два одељења која служи за женску апсану. У дворишту је бунар, а све је ограђено високим прошћем. Затим, здање Окружног начелства, такође од камена и ћерамидом покривено, само мање, а у дворишту све исто само још штала за коње. Среска кућа, односно Среско начелство, је са по једном циглом између дирека било озидано и ћерамидом покривено. Састојало се од четири собе, кухиње, ходника, оаклије и подрума, а у дворишту је штала за коње, један кош за жито и други за кукуруз, мензулана пошта ваљевска, од ћерпича, непечене цигле, ћерамидом покривена, са четири собе и великим каменом озиданим подрумом у коме се држе коњи имала је у дворишту помоћну зграду од талпи у којој се чувао јечам за коње. Најзад, државна својина је била и кула на Кличевцу,

---

42 Вујић Јоаким, Путешествије по Србији II, СКЗ, Београд 1902, 60. и Магарашевић Ђорђе, Путовања по јужнословенским земљама у XIX веку, Етнолошка књижица бр. 1, Београд 1934, 75.

43 Перуничкић, док. бр. 290.

са четири спрата, озидаана од камена и покривена ћерамидом, а служила је као барутни магацин. Посебно је забележено да се на кули налази громобран. Поред ње, на великом плацу, ограђеном прошћем, налазила се једна кућица у којој живе стражари.⁴⁴ Тек у почетку XX века ове градске административне установе добиће нове, модерне зграде. На левој обали Колубаре озидаана била је 1861. године 501 кућа, 182 дућана и 58 механа.⁴⁵

Број нових зграда стално је растао. У настојању да нађе школски простор за све већи број ученика, Ваљевска општина извештава Попечитељство просвете да у граду постоје зграде које би могле да издају одељења за учионице, дакле пространа здања, али да власници нису заинтересовани. Само је 1856. године у кући Андоновића, која и данас постоји, уселина школа за девојчице, а у њој су били и станови за две учитељице. Извеш неколико пута споменутог пописа становника из 1862. године, види се да се у том времену зидало много приватних кућа на спрат и са дућанима. Такве куће су подизали већином трговци. У опису се за неке од њих каже да имају, на пример: 3 куће са 9 дућана, кућу двокатну са дућаном више њих, кућу двокатну од тврдог материјала вредности 1.400 дуката цесарских, кућу са два дућана од тврдог материјала двокатну а за једног, кућу двокатну са 4 дућана, кућу у авлији и кућу двокатну са кафаном и дућаном. Међутим, између зграда су се још увек налазили пољопривредни поседи, па се за једног трговца каже да има једну кућу са шупом и амбаром, један плац са две куће и једном зградом, један плац са три дућана, једну земљу са кафаном, један воћњак, 2 1/2 дана ораће земље са две куће, две земље, све у Ваљеву, да би се одмах у наставку ређала имања на другим местима.⁴⁶

Прва наменски зидана зграда, тада најлепша у граду, била је зграда основне школе, подигнута 1870. године, у којој је данас Музеј. Плац за ову зграду поклонили су Општини Вук Миливојевић-Ђелмаш и његов брат Павле Балиновац, најистакнутији борци за модернизацију града и најбогатији људи Ваљева. Према попису из 1877. године Ваљево има 4 зидане и 2 незидане државне зграде, ваљевска Општина 6 зиданих и три незидане, док у граду постоји 745 приватних кућа, 290 варошких дућана и 38 варошких механа.⁴⁷

Први покушај регулације улица везан је за стари део града и за 1833. годину, али није успео. Друга регулација извршена је у новом делу Ваљева 1857 године.⁴⁸ Тада је вероватно и извршено калдрмисање улица, јер се 1860. говори о поновном довлачењу камена за улице.⁴⁹ Град се ширио, па је 1876. било још блатњавих улица⁵⁰, али 1883. је забележено да је калдрми-

---

44 Исто, стр. 74.

45 Исто, док. бр. 313.

46 Исто, док. бр. 326.

47 Исто, док. бр. 350.

48 Исто, стр. 78.

49 Исто, док. бр. 311

50 Андрић Љ., наведено дело, 124.

сана цела варош.⁵¹ До пред крај века на улицама су се задржали фењери⁵², све док унук проте Матеје Ненадовића, који је носио његово име, није у договору са Општином подигао на Грацу електричну централу 1898. године и осветлио Ваљево само шест година после Београда.

Осим што је за структуру ваљевског становништва био важан велики број чиновника, многе друге нове институције доводиле су у град људе специјализованих занимања. Град је имао полицију од 1833. године, пошту такође, телеграф од 1862. године.⁵³ Први лекар дошао је у Ваљево 1833. године.⁵⁴ Преговори о куповини плаца за болницу почели су 1867.⁵⁵ Године, а 1885. вршила се набавка за њено опремање.⁵⁶ Прва апотека основана је 1870⁵⁷, а први ветеринар дошао је у град 1887. године.⁵⁸ Од 1808. године врши се перманентно основно образовање омладине⁵⁹, Гимназија се оснива 1870, а недељна школа за трговачку омладину 1891. године. У град су досељавани са знатним привилегијама високи чиновници и разни стручњаци из Аустрије, Немачке, Чешке. Становништво града на крају века сачињавају, осим занатлија, трговаца и чиновника, црквених достојанственика и војних лица, учитељи, професори, инжењери, техничари, лекари, разни предузимачи. На почетку XX века, према попису из 1905. године, Ваљево има 4445 мушких и 2796 женских становника.⁶⁰

Ваљевски крај увек је био активна политичка средина, што је било израз најпре национално-ослободилачких стремљења, а затим тежње да се постигнуто сачува и обезбеди демократски развој земље. Учешће становништва ваљевског краја и истакнутих појединаца, које је њихова средина изабрала за своје вође у војним и политичким збивањима ослободилачких ратова, показало је интересовање Ваљеваца за праведне политичке акције. По ослобођењу Србије и стварању нове државе, они не напуштају своја слободарска стремљења и током XIX века активно се укључују у политичке струје и покрете за које сматрају да могу да им обезбеде одговарајуће услове напретка.

У почетку су резервисани према кнезу Милошу који у једном тренутку пише брату Јеврему да су само његои Ваљевци и Шапчани незадовољни, а сви остали у Србији задовољни. Касније су, међутим, већином обреновићевски настројени. Истога дана када је Милоје Ђак, организатор буне против Милоша ухваћен 1825. године у Славковици, јавили су то

---

51 Исто, 151.

52 Исто, 128.

53 Перуничкић, док. бр. 323.

54 Исто, док. бр. 122.

55 Исто, док. бр. 343.

56 Исто, док. бр. 360.

57 Ваљево град устаника, 82.

58 Исто, 81.

59 Исаиловић др Марија, Основне школе ваљевског краја 1804-1918, Народни музеј Ваљево, Ваљево 1985.

60 Перуничкић, стр. 78.

кнезу.⁶¹ У време Милетине буне 1835. били су опрезни, па су после добили кнежеву захвалност.⁶² У време катанске буне 1844. и после ње притајени су. Има података да су сарађивали са уставобранитељима. Учитељ, Дубровчанин Александар Бановић дошао је у Ваљево 1842. године и ту остао до 1847. Под утицајем свог земљака Матије Бана, био је присталица идеје југословенства. У вези са Илијом Гарашанином имао је задатак да шири идеје словенске и југословенске солидарности.⁶³ У оквиру грађанско-либералног покрета у граду су се формирале две групе: једна, умеренија и сталоженија, привржена локалној политици и тежила модернизацији на свим пољима, – група дванаесторице – и друга, први прави политички кружок, која је била за акцију и претпостављала локалној државну политику. Ова група је учествовала у завери против кнеза Михајла.⁶⁴ У складу са општим политичким кретањима у време страначких борби либерала и конзервативаца сиромашнији грађани и сељаци опредељују се против буржоазије на страни радикалне странке све док она не постане буржоаско-газдинска. Овом покрету се придружују и напредни учитељи Ваљева и околине.⁶⁵

Развитак капиталистичких односа у земљи доводи до заоштравања супротности у друштву, а то најтеже осећају производни слојеви и млади интелектуалци. И у Ваљеву се уочавају та кретања. Напредне занатлије, радници, студенти прихватају идеје Светозара Марковића. У граду се чита "Раденик" који прати збивања у целој земљи. Овај лист је забележио 1888. године да је у Ваљеву основано "Ваљевско занатско друштво".⁶⁶ Раднички покрет почиње оснивањем "Слоге ваљевских радника" 1882. године. "Душа овог покрета били су ваљевски учитељи.⁶⁷ "Народни учитељ" и "Социјал-демократ" Радована Драговића и Димитрија Туцовића, покренути 1895. године, такође су примани и читани.⁶⁸ Друштво "Ваљевска трговачка омладина", основано 1892. године, окупљало је напредне, углавном младе људе трговачке струке, а 1899. године основана је за њих недељно-празнична занатлијско-трговачка школа.⁶⁹ Организоване су и младе девојке у "Подружницу женског друштва" 1897. године.⁷⁰ Када је 1903. године основана Српска социјал-демократска радничка партија, Ваљевци су међу првима у њој.

Културна баштина ваљевског краја посебно је значајна компонента развоја Ваљева. У XIX век ваљевска област је ушла као већ познати уме-

---

61 Архив Србије, Кнежева канцеларија IX, 454 а.

62 Перуничић, док. бр. 143.

63 Исаиловић др М., наведено дело, 169.

64 Ваљево град устаника, 67.

65 Исаиловић др М., наведено дело, 169.

66 Сикирица Милан, Раднички покрет у Ваљеву крајем XIX и почетком XX века, Гласник Међуопштинског историјског архива у Ваљеву, бр. 4-5, Ваљево 1969, 52.

67 Исаиловић др М., наведено дело 339.

68 Сикирица М., наведено дело 53.

69 Исто

70 Исто, 52.

тнички центар. Постојали су услови да она то постане. Осим живе културне традиције, у овом делу Србије, највише изложеном додиру са областима преко Саве, одржавале су се економске, етничке, културне и идејне везе које су утицале на појаву потреба за уметничким делима и њихово стварање. Из ваљевског краја су пореклом сви најпознатији српски уметници с краја XVIII и почетка XIX века и то не само живописци, већ и графичари, дрворезбари, каменоресци. Два су манастира, Докмир и Боговађа, школовала младе за уметничке занате, а они су свој таленат и вештину расули по целом ваљевском крају у ван њега.⁷¹ Прота Матеја Ненадовић, Хаџи-Рувим, Петар Николајевић-Молер, Теодор Гологлавац и многи други зрачили су својим делима и оплемењивали људе ваљевског краја. Овде се ценила вредност писане речи. Интересовање за писменост и књигу, засновано под утицајем цркава и манастира, којих је 1804. године забележено 88, створило је, па затим преносило с колена на колена, потребу да се записује све што се догађало. Речи Алексе Ненадовића да нема писара и писмених људи, али да ће ићи од манастира до манастира да се запише да Србин никад Немцу не верује, најбоље илуструју ту потребу. Кроз векове су допрли до ваљевских житеља записи о ратовима, зулумима освајача, борби народа, непогодама, жељама и патњама. На оваквим записима се учило читање и писање, васпитавало у слободарском духу и чувала традиција.

Народни прваци, израсли из овакве средине, настојали су својим политичким акцијама да се створе услови да се оваква традиција не прекине. До Карађорђевог времена упорно се тражило да Турци дозволе оправку старих и подизање нових цркава и манастира, не само из религиозних потреба, већ зато што се око њих развијао сав јавни живот, сабори, скупови, састанци народних старешина. Преговори који су се завршили Ичковим миром, обезбедили су слободно подизање школа. Од Милошевог времена захтеви се проширују тражењем сопствене типографије коју он тајно купује у Бечу 1826. године и преноси у Крагујевац,⁷² тако да је 1831, још пре хатишерифа којим се дозвољава њено оснивање, почела са радом Књажеско-сербска печатња. А 1834. почињу да излазе и прве новине штампане у Србији, "Србске новине".

Време устанака стављало је народ Србије, а посебно ваљевског краја, у различита искушења. Превазилазећи их, људи су мислили и на све што је требало урадити после ослобођења у које нису сумњали. Образовање народа било је један од начина да се младима пренесу искуства из ослободилачке борбе коју је требало памтити и да се припреме да знање и науку користе за напредак ослобођене земље. У ваљевском крају нарочито се школовању младих поклањала пажња током XIX века.⁷³ Посебно је важно нагласити да је ширење школске мреже обухватало целу територију ваљевског краја, а не само град Ваљево, и таква политика вођена је током

---

71 Исаиловић др М., наведено дело, 24.

72 Петровић Мита, Финансије и установе ослобођене Србије I, Београд 1901.

73 Исаиловић др М., наведено дело.

целог века. Приликом првог пописа 1835. године у Ваљевском округу било је 6 школа са 126 ученика. Половином века у Округу су радиле 22 школе са 595 ученика, а на крају их је било 63 школе за дечаке и 3 за девојчице са 4320 ученика и 331 ученицом.⁷⁴ За 65 година у слободној земљи људи ваљевског краја су скоро сваке године приновили по једну школу, што је задивљујући пример за оно време, прилике и људска схватања! Готово у истом тренутку кад Србија добије статус аутономне кнежевине, Суд Нахије ваљевске обраћа се Суду народном српском да се у Ваљеву заведе једна велика школа, да се "набаве" добри учитељи, а да деца уче прве четири године на матерњем језику, а у петој години да се могу вишим наукама и страним језицима учити.⁷⁵ Школу за девојчице Ваљево је добило 1856. године, а ускоро потом Уб и Обреновац. У основним школама Ваљева крајем XIX века радило је 12 учитеља и учитељица. Од 1868. године они имају своје учитељско удружење.

После основног ваљевска деца могла су наставити своје образовање у гимназији од 1870. године. Интересовање родитеља било је велико, па је за три деценије постојања број ученика порастао од 25 у првој години рада на 226 ученика колико се уселило у нову зграду 1906. године.⁷⁶ Организовање и других облика образовања ваљевске омладине било је присутно и интензивно такође у последњим деценијама века.

Ваљево је центар и многих других културних институција. Грађанска читаоница спомиње се 1857. године, Гимназија и основне школе имале су своје, а и трговачка омладина је у својим просторијама после формирања свог удружења 1892. године отворила библиотеку. Најзад, 1902. ваљевски школски надзорник основао је учитељску читаоницу. У свим читаоницама бројне су биле књиге разноврсне садржине али су се највише читале и држале разне новине. У 1874. години у Грађанској читаоници могли су се прочитати следећи листови: Српске новине, Видовдан, Будућност, Исток, Глас јавности, Глас Црногораца, Ново доба, Застава, народне новине, Време, Београдске новине, чешки Народни лист, бугарски Независност, Augsburgер algemeine Zeitung, Школа, Тежак, Сион, Венац, Revue du monde, Рад и Јавор.⁷⁷ Исте, 1857. године Ваљево је добило позориште и певачко друштво, а све три установе – читаоница, аматерска дружина и хор – радиле су у једном "удобном стану" који је обезбедила општина.

Ваљево, центар ваљевског краја из кога је црпео све сокове свог економског и друштвеног развоја, израста крајем XIX века у средину којој је неопходно гласило да попуни, убрза, прошири и, што је најважније, да покаже јавности изван локалних оквира, своје могућности. Отворен према свим модерним схватањима, прихватајући све новине, град је оберучке прихватио и оснивање штампарије. Значај, пак, оваквог потеза није огра-

---

74 Исто

75 Школство Србије, 21.

76 Недељковић Д., Тришковић М., Сто година ваљевске гимназије, Ваљево, 1970.

77 Исто

ничен само на време у коме је предузет, већ и данас задржава своју вредност. Штампарија је пружила својим радом нове веродостојне изворе проучавању прошлости града и целог ваљевског подручја за цео век свог постојања. Разноврсна економска активност, наклоњеност политици, бројне акције на подизању града, веома изражено интересовање за просвету и културу уопште, све се то исказивало кроз листове и књиге које су излазиле испод ваљевске штампарске пресе, а све у циљу још свестранијег развоја и напретка града и његовог подручја.

Иако додирнуте делимично и готово површно, изложене вредности које је Ваљево остварило у протеклом веку, могле су, надам се, да помогну да се створи слика о граду на Колубари који је од свог постанка упорно задржавао своју физиономију раскрснице путева и трговачког центра, израстајући у један од најнапреднијих градова Србије.

Даља истраживања о XIX веку употпуниће постојеће празнине, проширити и продубити истражене и тренутно издате појединости и целине и књига о ослободилачком веку ваљевске историје моћи ће да буде написана вероватно као једна од првих, без обзира што то није по хронолошком реду.